

ПАМ'ЯТЬ АРХЕОЛОГІЇ



ПЕТРО ІВАНОВИЧ СМОЛИЧЕВ

Г. О. Станіцина

1991 р. виповнилося 100 років з дня народження Петра Івановича Смоличева, археолога широкого профілю, краєзнавця і музеєзнавця, дійсного члена Всеукраїнського Археологічного Комітету (ВУАК).

За відсутністю документів біографічного характеру, біографічні дані П. І. Смоличева зібрані за розрізненими фактами матеріалів Наукового архіву Інституту археології АН України. В особистому фонді Петра Івановича представлені наукові звіти, щоденники розкопок, рукописи статей та ілюстративний матеріал¹.

Петро Іванович Смоличев народився 1891 р. в селі Княжичі Глухівського повіту Чернігівської губернії у сім'ї священика. Навчався спочатку в Чернігівській духовній семінарії, потім у Петербурзі: в Духовній академії та Археологічному інституті, займався питаннями античної цивілізації та Стародавнього Сходу. 1908 р. він, очевидно, будучи ще студентом Археологічного інституту, брав участь у XIV Археологічному з'їзді, що відбувся в Чернігові². Такі скупі архівні дані про дореволюційний період життя вченого.

1 квітня 1923 р. П. І. Смоличева було призначено завідуючим історико-археологічним відділом Чернігівського державного краєзнавчого музею. Документи Наукового архіву відображають різнобічну діяльність вченого в 20-і рр. Влітку 1923 р. П. І. Смоличев входив до складу тимчасової археологічної комісії при Губвиконкомі. В цьому ж році він брав участь у розкопках Спаського собору в Чернігові, організованих Всеукраїнською Академією Наук (ВУАН) під керівництвом професорів М. О. Макаренка та І. В. Моргілевського (рис. 1). На початку 1924 р. (січень—лютий) П. І. Смоличев, як представник Чернігівського музею, брав участь в огляді та вивченні муміфікованих походжень середини XVIII — початку XIX ст. у склепах Воскресенської церкви в містечку Седневі на Чернігівщині. Працюючи в музеї, вчений одночасно викладав у Чернігівському Інституті народної освіти (ІНО)³.

Відзначимо, що 1923 р. до Чернігова переїхав та працював близько року в Губернському архівному управлінні рідний брат вченого Іван Іванович Смоличев, що дало змогу Петру Івановичу детально вивчити архівні матеріали, які стосувались історії Чернігова та Чернігівщини і використати їх в подальшій науковій роботі. Очевидно в цей час вчений зробив і два плани стародавнього Чернігова X—XII ст., що зберігаються в його особистому фонді. П. І. Смоличев прекрасно малював та креслив і при необхідності виконував ці роботи. У Науковому архіві зберігаються виконані ним малюнки та кресленики, зроблені на розкопках Шестовиці і території Дніпрельстану⁴.

1925 р. П. І. Смоличева було обрано дійсним членом ВУАК. У цей час він продовжує працювати в музеї, пише статті з історії Чернігова та Чернігівщини⁵, розпочинає розкопки курганного могильника біля с. Шестовиці, які продовжує у 1926—1927 рр. (археологічні матеріали розкопок до цього часу

© Г. О. СТАНІЦИНА, 1992



Рис. 1. На розкопках Спаського собору в Чернігові. 1923 р.: П. І. Смоличев, М. О. Макаренко, Орест Макаренко, син М. О. Макаренка.

зберігаються в чернігівському історичному музеї⁶. Восени 1926 р. П. І. Смоличев проводив археологічне дослідження могильника черняхівської культури, або, як її тоді називали, «культури полів поховань» біля с. Маслової на Черкащині⁷.

Багато уваги вчений приділяє роботі в музеї. Як відомо, 1922 р. частина музеїв була підпорядкована Головополітосвіті, якою 1923 р. була розроблена спеціальна програма розвитку та функціонування музеїв, спрямована на посилення їх ролі в боротьбі за нову соціалістичну культуру. Про цей напрямок у розвитку краєзнавства П. І. Смоличев пише в листі до П. П. Курінного 18 січня 1926 р.: «Боюся, аби умови роботи не змінилися в нашому музеї взагалі. Сьогодні повернувся з Харкова М. Г. Ватштейн (наш завідуючий) і привіз не дуже гарні, на мій погляд, відомості, а саме — Чернігівський музей є думка повернути в соціальний, на зразок Полтавського. Такою ж жертвою намічається ще й Житомирський музей. Перехід до Головнауки, що до певної міри гарантувало б музей від таких експериментів, чомусь затримується, а на Ватштейна нажимають, хоча к честі його треба сказати, що він особисто не поділяє погляду Головополітосвіті на будівництво соціальних музеїв на зразок Полтавського. Але ж боюся, коли б він не здався, а тоді працювати буде важче. Я цілком розумію зараз і його становище, він, безумовно, не хоче псувати музею, але ж від нього будуть вимагати, — становище тяжке»⁸.

Тенденція реорганізації музеїв і перетворення їх на «соціальні», застосування вульгарно-соціологічного підходу до оцінки суспільних та культурних явищ, як відомо, не виправдали себе і згубно позначилися на розвитку науки. Від цього найбільше постраждали археологічні відділи та колекції. Чернігівський музей вдалося відстояти. Очевидно, в цьому ж році історико-археологічний відділ музею було розділено на: археологічний відділ, де завідуючим залишився П. І. Смоличев, та історичний. У Науковому архіві зберігається нарис проспекту «Чернігівський державний музей. Археологічний відділ», написаний П. І. Смоличевим 1926 р⁹. Це не єдиний документ, що свідчить про внесок ученого в розвиток Чернігівського музею. В його особистому фонді міститься доповідна записка про значення музеїв для науки та суспільства і методи удосконалення їх роботи, а також частина доповіді вченого, де йдеться про проведення змін в його відділі: «Зайнявши посаду завідуючого історико-археологічним відділом Чернігівського державного музею,

я змушений був зайнятися питанням, чи відповідає наявна систематизація музейних колекцій сучасним вимогам науки та життя. Подальша робота цілком переконала мене в тому, що в існуючу систематизацію потрібно внести радикальні зміни. Пізніше я провів у своєму відділі ці зміни, які, не міняючи за складом експонатів характер відділу, у великій мірі стали відповідати вимогам часу і значно полегшили масову роботу»¹⁰. На початку 1927 р. ВУАН, виконуючи постанову президії Укрнауки, включив Спасо-Преображенський собор та Іллінський монастир у Чернігові до числа видатних пам'яток української старовини, у зв'язку з чим на початку травня 1927 р. було створено Комісію по дослідженню пам'яток матеріальної культури при Чернігівському Окрвиконкомі. П. І. Смоличев також входив до складу цієї комісії, яка 6, 7, 9 травня 1927 р. оглянула пам'ятки, визначивши стан Спаського собору, а також Іллінської, Введенської, Троїцької церков та дзвіниці Іллінського монастиря для складення кошторису на ремонт¹¹.

Найбільш повно життя та наукова діяльність П. І. Смоличева представлені в документах археологічних розкопок на території будівництва Дніпровської ГЕС (Дніпробуд, або Дніпрельстан), що тривали протягом шести років (1927–1932). Пізніше І. Ф. Ковальова присвятила роботам цієї експедиції свою кандидатську дисертацію¹².

У процесі будівельних робіт підлягали зносу та нівелюванню великі земельні площі, що вело до знищення пам'яток старовини. Все узбережжя Дніпра з островами і порогами, починаючи від споруджуваної в с. Кічкасі дамби і далі вгору аж до Дніпропетровська, протягом близько 100 км, після підняття води мало бути затопленим. Враховуючи неминучу загибель великої кількості пам'яток матеріальної культури, ВУАН та Народний Комісаріат Освіти (НКО) України створили спеціальну експедицію для дослідження та вивчення всієї території Дніпробуду. Ця експедиція поклала початок новому напрямку в організації польових досліджень у нашій країні — створенню новобудівних експедицій. Організацію експедиції було доручено завідуючому Дніпропетровським історико-археологічним музеєм академіку Д. І. Яворницькому¹³ (рис. 2).

Роботи археологічної експедиції фінансували: Сектор науки НКО (1926–1932 рр.), Дніпропетровський ОкрВИК, Комітет сприяння Дніпрельстану, Дніпропетровська міськрада (1931 р.), Дніпропетровський історичний музей, Музей Дніпровського будівництва (1930 р.). Робітників-копачів надавала адміністрація будівництва безплатно. Робота цієї, першої в країні новобудівної



Рис. 2. На розкопках Дніпрельстану. Нижній ряд зліва направо: П. А. Козар, П. І. Смоличев, Д. І. Яворницький, Л. Є. Кістяківський, А. В. Добровольський.

експедиції, розпочалася з того, що спеціальна група в складі: академік Д. І. Яворницький, професор О. С. Федоровський, М. Я. Рудинський, К. В. Мощенко, В. О. Пархоменко та В. В. Білий протягом 5–23 червня 1927 р. обстежувала береги та острови Дніпра від м. Дніпропетровська до Кічкасу і провела пробні розкопки на о. Таволжаному та в Кічкасі, де вже з середини березня 1927 р. розпочались земельні будівельні роботи. Діяльність цієї групи мала форму археологічної екскурсії, для постійного ж нагляду за будівництвом та археологічними роботами на його території, головою експедиції, академіком Д. І. Яворницьким, був запрошений з м. Херсона археолог А. В. Добровольський, який провадив розкопки в Кічкасі з 1 липня по 1 вересня 1927 р. Потрібно сказати, що становище археологічних пам'яток у Кічкасі в цей час було дуже загрозливе — будівництво велось швидкими темпами, а експедиція була недостатньо укомплектована, не вистачало коштів. Кічкас — це відома древня Крарійська переправа через Дніпро, великий шлях, по якому протягом багатьох століть пересувались різні народи. Тут знаходилося близько 150 археологічних пам'яток, розташованих групами в 16 різних місцях. Сил одного археолога явно не вистачало. Проїжджаючи з екскурсією через пороги, на розкопки залишився співробітник ВУАКу Л. Є. Кістяківський та, за згодою академіка Д. І. Яворницького, виїхав на допомогу інспектор Дніпропетровського крайового комітету охорони пам'яток матеріальної культури П. А. Козар. Напруженість становища, що склалося в Кічкасі, відобразилась в листах П. А. Козара до ВУАКу та Головнауки Наркомпросу з проханням виділити кошти і прислати фахівця-археолога з трипільської культури. Він писав, що «в прибережній частині р. Дніпра, в тому якраз місці, де мусить будуватися електростанція, нараховано А. В. Добровольським 52 житла, місцевість цих землянок протягом одного тижня мусить бути знесена зовсім. Культура цих землянок невідома й тому ця дорогоцінна в науковому відношенні місцевість мусить загинути недослідженою. Припинити ж роботу грабарів не можна, необхідно якнайскоріше розкопати землянки, хоч ті, яким загрожує руйнація перших днів. Кинути ж дослідження могильника № 1 теж ніяк не можна, бо й там протягом 2–3 днів мусять зруйнуватися 4–5 могил»¹⁴.

Оскільки ніхто з археологів, що вивчали трипільську культуру, не міг в цей час приїхати на Дніпробуд, за дорученням ВУАКу до Кічкасу прибув П. І. Смоличев, закінчивши польовий сезон у Шестовиці. З 29 серпня по 1 жовтня 1927 р. він розкопав 4 могили та 4 землянки на правому березі Дніпра і одну могилу на лівому. Маючи спеціальне завдання дослідити землянки, що виділялись западинами на досить значній площі, вчений не міг зайнятись виключно ними. Обставини вимагали досліджувати й могили, коли їм загрозувало руйнування. Сповідуючи про це ВУАК, П. І. Смоличев також твердив, що досліджувані землянки не належать до трипільської культури, а є житлами значно пізнішого часу, точно дату якого встановити поки що важко через незначну кількість знахідок¹⁵. Пізніше було встановлено, що це давньоруське селище, датоване XI–XIII ст. Всього було розкопано 17 землянок, решта загинули¹⁶. Відомо, на Дніпрельстані, за період його будівництва та в результаті затоплення величезної площі, з різних причин загинула недослідженою значна частина археологічних пам'яток.

1927 р. П. І. Смоличев проводив археологічні роботи в Кічкасі до 1 листопада. Результати розкопок він описав у звіті та в єдиній, опублікованій за час розкопок на території Дніпробуду, статті¹⁷.

Причиною того, що вчений більше не публікувався за час розкопок на Дніпрельстані було, очевидно, те, що академік Д. І. Яворницький, як голова експедиції, хотів всі матеріали розкопок на Дніпрельстані надрукувати в окремому Дніпрельстанівському збірнику і рекомендував членам експедиції ніде нічого не публікувати, окрім згаданого збірника. В особистому фонді П. І. Смоличева зберігається лист від Д. І. Яворницького з таким попередженням¹⁸. Крім того, основним завданням експедиції було виявлення археологічних пам'яток на місцевості, їх розкопки та збереження знахідок і польової документації для науки. Перед членами експедиції зовсім не стояло завдання обробляти і узагальнювати знайдений матеріал. Більше того, як писав 1938 р. М. О. Міллер, коли на одній з нарад була зроблена спроба попередніх

висновків про пам'ятки Надпоріжжя і їх класифікацію за періодами, було різко вказано на те, що «якщо експедиція почне узагальнювати матеріали і робити загальні висновки, то грошей більше не дадуть і експедицію ліквідують, оскільки виявиться, що все уже відомо і більше шукати нічого». Археологічні роботи велись з квітня—травня по жовтень—листопад. Взимку члени експедиції проводили попередню обробку матеріалів та складали звіти¹⁹.

1928 р. експедиція по дослідженню території Дніпробуду була споряджена значно краще, іншими були й умови роботи; адміністрація будівництва наперед повідомляла про наміри розпочати земляні роботи в тому чи іншому місці і археологи могли планувати свою роботу, хоча і це не гарантувало їх від необхідності проводити термінові дослідження в несподіваних місцях. Як і в попередньому сезоні, Дніпропетровський музей відіграв роль основної організаційної та господарчої бази. В експедиції брала участь значна частина працівників музею і результати робіт — знахідки та польова документація надходили до музею. В умовах польової експедиційної роботи завдання зводилось, в основному, до відшукування на місцевості археологічних пам'яток, їх виборки, вивчення та фіксації. Предметний матеріал маркірувався і в ящиках з описами відправлявся в Дніпропетровський музей²⁰.

Протягом червня—жовтня 1928 р. П. І. Смоличев проводив археологічні роботи на о. Хортиці, в Кічкасі по узбережжю лівого берега Дніпра від Кічкасу до порога Вільного та на о. Похилому. Учений вів роботу в двох напрямках: безпосередня науково-дослідна робота на археологічних пам'ятках; консультації, допомога та, почасти, керівництво роботою молодих членів експедиції — співробітників Дніпропетровського музею. Для більш продуктивної праці старшим археологам в цьому році було надано помічників. Безпосередні помічниками П. І. Смоличева протягом сезону були Е. О. Федорович, Л. Є. Кістяківський та студент Дніпропетровського ІНО Т. Ф. Копилець²¹.

Дослідження пам'яток матеріальної культури на о. Хортиці не входило до плану робіт експедиції на 1928 р., але при будівництві залізничного мосту через Новий Дніпро було знайдено залишки кам'яної будівлі. Адміністрація Дніпробуду повідомила про це експедицію. Вільних дослідників на той час не було, всі були зайняті в інших місцях, а дослідити пам'ятку було необхідно. Тому на о. Хортиці відрядили фотографа Е. О. Федоровича з інструкціями щодо виявлення знахідки. Під його наглядом й було проведено розкопку, так що П. І. Смоличев, приступивши до роботи 31 травня, лише закінчував розкопки та провів дослідження пам'ятки. За його висновками, ця будівля мала культово-громадський характер²². У наш час встановлено, що тут знаходилось поселення сабатинівської культури раннього типу²³.

Після цього вчений розкопав групу поховань на лівому березі Дніпра в районі с. Кічкас, а потім, спільно з С. С. Гамченком та А. В. Добровольським, досліджував поселення, представлене землянками на лівому березі Дніпра. За їх висновками, воно належало слов'янським племенам волинян або бурхан і датувалось VIII—IX ст. В сучасній інтерпретації — це давньоруське селище, матеріали якого датовані XI—XIV ст.²⁴

З кінця липня до кінця жовтня 1928 р. П. І. Смоличев проводив розкопки неолітичної стоянки на о. Похилому. В його щоденнику розкопок збереглося живописне змалювання нині втраченої пам'ятки природи: «Між порогом Лишнім на північ та порогом Вільним на південь, вздовж правого берега Дніпра, простягнувся ряд островів: Лозоватий, Виноградний, або Лантухів, Короткий, Довгий та Похилий. Всі ці острови вкриті розкішною рослинністю (дуб, осокір, берест, шовковиця, крушина і т. д.) і створюють прекрасний краєвид. Взагалі околиці порогу Вільного потрібно вважати найкрасивішими по пейзажу місцями дніпровських порогів»²⁵ (рис. 3).

В середині квітня 1929 р. П. І. Смоличев побував в м. Ленінграді, де виступив у ГАІМКу з доповіддю про розкопки по Десні та Дніпру в 1925—1928 рр. (Шестовицького і Масловського могильників та на Дніпрельстані в 1927—1928 рр.). Нотатки цієї доповіді зберігаються в його особистому фонді.²⁶

Наприкінці червня 1929 р. П. І. Смоличев знову включився в археологічні роботи на території Дніпробуду і до кінця серпня проводив дослідження островів Таволжаного, Перуна та Орлина Стрілиця. Таволжаний був великим



Рис. 3. Острів Похилий. 1928 р.

островом (майже 300 га) біля правого берега Дніпра, після підняття води дамбою більша його частина мала покритись водою. П. І. Смоличев провів шурфовку острова, яка показала перебування на ньому людей в давнину. Вчений прийшов до висновку про необхідність проведення планових розкопок для вивчення поховань на південній частині острова та для дослідження будівельних залишків, виявлених одним із шурфів²⁷.

Острів Перун або, як його ще називали, Зміїний, знаходився біля лівого берега Дніпра і відділявся від Таволжаного головною протокою Дніпра. Шурфова розвідка о. Перуна виявила стоянку кам'яного віку з площадкою, на якій виготовляли кам'яні сокири. Було вирішено провести тут систематичні розкопки та дослідити всю площу стоянки²⁸.

Приблизно на півкілометра нижче о. Таволжаного знаходився невеличкий о. Орлина Стрілиця, який місцеве населення називало ще Білим островом. Глибока шурфова розвідка, проведена на високій частині, показала, що ознак знаходження тут людини не залишилось. У звіті, присланому до ВУ-АКУ, П. І. Смоличев повідомляв, що дослідження острова можна вважати закінченим.²⁹

1930 р. П. І. Смоличев працював у експедиції з 1 квітня по 1 жовтня. За цей час він виконав величезний обсяг робіт. Спочатку — розкопав та дослідив групу могил на території Дніпрозаводбуду, або, як її ще називали, площадки «А». Вона займала велику площу, довжиною 7 км, на лівому березі Дніпра між Кічкасом та Запоріжжям на висоті-водорозділі. Тут, біля підніжжя висоти, знаходилась Кічкаська переправа. В цьому місці перехрещувались торгові шляхи «із Варяг в Греки» та із Сходу на Захід через Дніпро. Такі виняткові умови: перехрестя історичних шляхів та домінуюча над ними місцевість, початок порогів, що викликав зупинку та перевантаження караванів, були причиною густого насичення площадки «А», Кічкасу та його околиць великою кількістю археологічних пам'яток різних часів. Нівелювання площадки «А» вело до знесення великих земельних ділянок на глибину іноді до 2 м. Тут було розпочато будівництво чотирьох величезних заводів (алюмінієвого, металургійного, коксового та хімічного), зведення яких потрібно було закінчити в 1932 р., тому робота по дослідженню виявлених тут поховань була дуже напруженою. Перед початком розкопок П. І. Смоличев записав у щоденнику: «Разом з В. А. Грінченком та В. С. Солянником оглянули територію будівництва і визначили поховання, які необхідно дослідити в першу чергу, їх більше 20, всі з ознаками руйнувань».³⁰

Ледве встигнувши закінчити дослідження поховань на території Дніпрозаводбуду, вчений був змушений поспішати на о. Хортицю. Тут, у північно-східній частині острова, був організований радгосп ДЕСК

(Дніпровський Електро-Сільськогосподарський Комбінат), якому необхідно було провести систему зрошення. Під час цих робіт було зруйновано насип і виявлено кромлех. Сповістили про це Крайову Дніпровську інспектуру. Приїхали члени експедиції П. І. Смоличев, А. В. Добровольський та Е. О. Федорович, оглянули напівзруйноване поховання і через кілька днів П. І. Смоличев з 5 робітниками приступив до розкопок.³¹ Кромлех виявився енеолітичного часу з впускним похованням скіфського часу в кам'яному ящику. Основне поховання було порушено.

Дослідником також була проведена розвідка правого берега Дніпра біля Ненасицького порогу. Крім науково-дослідної роботи, П. І. Смоличев вів також всю фінансову документацію експедиції.³²

Архівні матеріали відображають активну діяльність П. І. Смоличева і в суспільно-громадському житті. В його особистому фонді зберігається автограф «Акту обстеження стану культроботи в районі Лукашівської сільради Чернігівського району 11–13 січня 1931 р.», який свідчить, що в складі цієї комісії, як представник від районного товариства «Геть неписьменність», працював і П. І. Смоличев.³³

Влітку 1931 р. вчений назавжди залишає Чернігів, переселившись з сім'єю до Запоріжжя. Очевидно, це було викликано великою зайнятістю на розкопках Дніпрельстану з регулярними тривалими від'їздами з Чернігова, а також активною участю у створенні Музею Дніпровського будівництва, що потребувало багато часу та сил. У серпні 1931 р. він передає свої повноваження у Чернігівському державному музеї завідувачому історичним відділом того ж музею С. Г. Баран-Бутовичу.³⁴

1931 р. дослідження пам'яток матеріальної культури на території Дніпробуду взяв на себе створюваний Музей Дніпровського будівництва, де П. І. Смоличев був призначений завідувачим Сектором послідовної зміни культур. Вченим було складено загальний орієнтовний план роботи експедиції, дослідження проводились під його безпосереднім керівництвом, і тільки у випадках від'їзду його заміняв асистент Г. Г. Мартенс. Як і раніше, об'єктами досліджень були пам'ятки матеріальної культури, які мали бути зруйновані будівельними роботами або потрапляли в смугу затоплення. У тих випадках, коли таких пам'яток була велика група, проводились вибіркові дослідження.³⁵

Протягом червня–вересня 1931 р. П. І. Смоличевим були досліджені поховання в чотирьох місцях: на території Кічкасу, біля залізничних станцій «Кічкас» та «Дніпрельстан» і на правому березі Старого Дніпра на території кам'яного кар'єру № 3. Крім того, ним були досліджені «лощила» (шліфувальні камені) та «мірила» на скелях о. Лоханського і Вовнізького порогів та о. Голодай на Ненасицькому порозі.³⁶

У цьому сезоні, на лівому березі Дніпра, в районі Ненасицького порога, вперше за весь час розкопок на території Дніпробуду, було знайдено залишки палеолітичних стоянок. Вони знаходились на території, що простяглась нижче Ненасицького порога протягом 5 км, і була перерізана трьома балками: Кайстровою, Дубовою та Осокоровою. Залишки палеоліту були знайдені на всіх трьох балках. Шурфовка, проведена академіком В. В. Резніченком вздовж усієї тераси, виявила реліктовий характер цієї місцевості.³⁷ То був час, коли всюди гриміло слово «індустріалізація», руйнувалися пам'ятки природи, історії та культури і питання екології ще нікого не турбували. Дніпробуд був першим кроком у створенні штучних морів та осушенні природних.

Тоді уяву вражала тільки велич будівництва, що відобразилось у створенні Музею Дніпровського будівництва. Як пише П. І. Смоличев у неопублікованій статті «Державний музей Дніпровського будівництва», ідея створення його виникла серед робітників будівництва. Постанову про організацію Музею Дніпровського будівництва в Кічкасі винесла рада Народних комісарів у липні 1930 р. Підготовчі роботи розгорнулись 1931 р. у Харкові, де музей спочатку мав свою основну робочу базу. Чільне місце на цій стадії роботи займали організаційно-принципові питання: напрямок музею, його задачі, розроблявся структурний план організації в цілому та кожного його відділу, створювалось основне ядро працівників, намічались форми та методи збору

матеріалів. Відкриття музею планувалось на осінь 1932 р., але співробітники, як було прийнято на той час, висунули зустрічний план відкриття виставки музейних експонатів до 1 травня 1932 р. Цю виставку, для якої на певний час було виділено клуб ім. Красіна на о. Хортиці, було відкрито з 1 по 20 травня 1932 р. Виставці надали політичного звучання, її відвідали робітничі делегації з багатьох країн світу.³⁷

1932 р. за вимогою Музею Дніпровського будівництва і розпорядженням Народного комісаріату освіти (НКО) до нього було передано ряд ящиків з матеріалами розкопок П. І. Смоличева, що до цього зберігались у Дніпропетровському музеї.³⁸ За словами археолога О. В. Бодяньського, Музей Дніпровського будівництва згорів під час Великої Вітчизняної війни. У 1932 р. роботи археологічної експедиції на території Дніпробуду тривали з 15 червня до 1 грудня. Документальних даних про безпосередню участь П. І. Смоличева в польових дослідженнях не виявлено, але в особистому фонді вченого зберігається написаний ним підсумковий «Звіт за роботу експедиції по дослідженню території Дніпробуду та смуги підтоплення (1927–1932 рр.)», в якому автор відмічає персональний склад експедиції за весь період її роботи, фінансування, досягнення та недоліки, перспективи продовження досліджень. Говорячи про значення експедиції, П. І. Смоличев підкреслює, що в процесі роботи техніка досліджень все більше удосконалювалась і деталізувалась, в залежності від характеру самої пам'ятки. Високу техніку досліджень, що не поступалась західноєвропейській, відмічали також і члени II Міжнародного конгресу четвертичного періоду (INQUA), які познайомилися з роботами експедиції під час перебування у Дніпропетровську в 1932 р. Експедиція була прескрасною школою досліджень не лише для молодих спеціалістів, але й для досвідчених фахівців.³⁹

Говорячи про перспективи досліджень, учений пише, що «в умовах експедиційної роботи завдання зводилось в основному до виявлення пам'яток, їх дослідження і фіксації, дальшої обробки не проводилось. В майбутньому матеріал може бути опрацьований лише колективно. Величезний матеріал, зібраний експедицією, в процесі його дальшого вивчення буде давати все нові й нові факти та висновки, вичерпне значення яких ми зараз не можемо й передбачити».⁴⁰

На початку 1933 р. було вирішено приступити до обробки матеріалів, здобутих Дніпрогесівською експедицією. З цією метою на засіданні відділу археології ВУІМК 17 січня 1933 р. розглянули питання про обробку матеріалів експедиції і вирішили для організації цієї роботи скликати нараду в Харкові у лютому 1933 р. Програма наради розглядала такі питання: облік об'єктів та матеріалів експедиції, список фахівців, що мають опрацьовувати матеріали, та розподіл праці між ними; термін та місце обробки матеріалів, кошти. На нараду скликалися: члени археологічного відділу ВУІМК та академік Д. І. Яворницький, Я. І. Ходак, П. І. Смоличев, М. Філянський, А. В. Добровольський, М. О. Міллер, О. К. Тахтаї, Т. М. Кіранів, М. Я. Рудинський. Підготовчу роботу доручалось провести Дніпропетровському музею.⁴¹

Коли вже були зроблені перші кроки до обробки та публікації всіх здобутих експедицією матеріалів, науковий потенціал Дніпропетровського музею був розгромлений сталінським режимом. Співробітників музею звинуватили в тому, що, не відображаючи належним чином побудову соціалізму в країні та будівництво Дніпровської ГЕС, вони найбільше уваги приділяли відділам запорізьких козаків та церковному. Це послужило причиною звинувачення їх в буржуазному націоналізмі.⁴² Восени 1933 р. був змушений залишити Дніпропетровський музей академік Д. І. Яворницький.

Археологічні матеріали експедиції залишились неопрацьованими. Тільки в кінці 1938 р. Інститут археології АН УРСР (так він став називатись з літа 1938 р.) розпочав камеральну обробку здобутих експедицією матеріалів і наукове вивчення та підготовку їх до публікації. Про умови розвитку науки в цей час свідчать слова з рукопису одного з співробітників інституту, що займались тоді обробкою матеріалів: «Не дивлячись на те, що експедиційні роботи закінчились у 1932–1933 роках, здобуті матеріали довго залишались не-

обробленими. Вороги народу декілька років всі здобуті матеріали, заправкованими в ящики, «зберігали» в підвалах та на горищах». ⁴³

Скупі архівні документи відображають активну наукову діяльність П. І. Смоличева в останній рік перед висланням. Наприкінці 1932 р. Запорізький державний історичний архів влаштував виставку документів, що стосувались історії робітничого руху на Запоріжжі та висвітлювали події 1905 р. в м. Олександрівську (сучасному Запоріжжі). Було використано архівні матеріали з трьох основних фондів: Катеринославської губернської жандармської управи, канцелярії Катеринославського губернатора та Олександрівської міської управи. Ці матеріали являли собою листування та подання представника жандармської влади — помічника начальника Катеринославської губернської жандармської управи по Олександрівському та Павловському повітах ротмістра Будагорського. Зважаючи на те, що документи мають велику цінність як такі, що висвітлюють історію робітничого руху на Запоріжжі, було вирішено їх опублікувати. П. І. Смоличев брав безпосередню участь в доборі документів для виставки та написав вступну статтю для публікації цих документів. Автограф статті зберігається в особистому фонді вченого. ⁴⁴

В останній період роботи на Україні, П. І. Смоличев, крім музею, працював також в редакції «Історії Дніпробуду», написав «Схему програми I тому Історії Дніпробуду». ⁴⁵ Останній документ у фонді вченого датований 27 квітня 1933 р. ⁴⁶ Очевидно, влітку 1933 р. П. І. Смоличева було вислано за межі республіки. ⁴⁷

Наполегливі розшуки точної дати репресивних заходів по відношенню до вченого, їх причини та місця заслання були безрезультатними. Найбільш вірогідно, що його архівна карна справа арешту та засудження в м. Запоріжжі могла бути, з початком війни, знищена, чи пропала при евакуації архівів, або він був висланий в адміністративному порядку (що було характерно для репресій поч. 30-х років), без засудження, за межі України.

В результаті пошуку виявилось, що 1 листопада 1930 р. було заарештовано рідного брата Петра Івановича, Івана Івановича Смоличева, що з 1924 р. служив священником в Чернігові, якого по звинуваченню в антирадянській пропаганді було засуджено до 5 років перебування в концтаборі. Даних про дальшу долю брата вченого немає, відомо тільки, що в листопаді 1988 р. Президією Чернігівського обласного суду І. І. Смоличева було реабілітовано за відсутністю складу злочину в його діях. ⁴⁸ Наявність репресованого брата могла відіграти свою роль у вирішенні долі П. І. Смоличева в 1933 р. Місце заслання вченого встановити не вдалось, можливо, це була Середня Азія. Відомо, що в 40-і рр. П. І. Смоличев працював в Інституті історії, археології та етнографії Академії наук Таджикиської РСР та проводив активні археологічні роботи на території Таджикистану. ⁴⁹

Помер П. І. Смоличев у Таджикистані, очевидно, в 1947 р., точну дату встановити не вдалось. В другій половині 1947 р. Інститутом археології АН УРСР було одержано з Таджикистану книги з домашньої бібліотеки П. І. Смоличева та наукові матеріали з його особистого архіву, що стосувались розкопок на території України. 1955 р. зав. сектором археології, а нині академік АН Таджикиської РСР Б. А. Литвинський, знайшовши в архіві Інституту історії, археології та етнографії АН Таджикиської РСР архівні матеріали П. І. Смоличева про його розкопки на Україні, переслав їх до Києва, вважаючи, що їх місце в Інституті археології АН УРСР. ⁵⁰ Ці матеріали складають майже половину документів особистого фонду П. І. Смоличева, що зберігається в Науковому архіві ІА АН України.

Примітки

¹ Особистий фонд П. І. Смоличева в Науковому архіві Інституту археології АН України.— Ф. 6.— Од. зб. 121.

² Ф. 3.— Од. зб. 104.— А. 2 зв., А. 3; ф. 6.— Од. зб. 119.— 2 арк; ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 46/24.— А. 2.

³ Ф. 6.— Од. зб. 1, 4–6; ф. ВУАК.— Од. зб. 180.

- ⁴ Ф. 6.— Од. зб. 119; од. зб. 2,3; од. зб. 26, 79, 81, 82, 17а; од. зб. 104.
- ⁵ Ф. 6.— Од. зб. 8, 9, 12–14; *Смоличев П. І.* Чернігів та його околиці за часів велико-князівських. Чернігів і Північне лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали // УАН. Іст. секція.— К., 1928.— С. 118–146; *Смоличев П. І.* «Скарб» палеолітичної доби (Кременінне начиння, сховане в кістці мамута з Мізинської палеолітичної стації), // Там же.— С. 36–41.
- ⁶ Ф. 6.— Од. зб. 23–41, 117; *Смоличев П. І.* Розкопки сіверянських могил в с. Шестовиці на Чернігівщині влітку 1925 р. // Україна.— 1926.— № 1.— С. 178–180; *Смоличев П. І.* Подвійне поховання Х сторіччя коло Шестовиці на Чернігівщині // Зап. Черніг. наук. т-ва.— 1931.— Т. 1.— С. 56–64.
- ⁷ Ф. 6.— Од. зб. 42–45; *Смоличев П. І.* Археологічні дослідження в околицях містечка Златополя на Черкащині року 1926: (Коротк. звіт. за розкопки біля с. Маслової) // КЗ 26.— К., 1927.— С. 154–166.
- ⁸ Ф. 10.— Од. зб. 43.
- ⁹ Ф. 6.— Од. зб. 16.
- ¹⁰ Ф. 6.— Од. зб. 89.
- ¹¹ Ф. ВУАК.— Од. зб. 40.— АА. 13–16.
- ¹² *Ковалева И. Ф.* Днепровгэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927–1932 гг.— Днепропетровск, 1971.
- ¹³ Ф. 6.— Од. зб. 73.— А. 1 зв. За весь період роботи експедиції на розкопках працювали: старші наукові співробітники — Гамченко С. С., Добровольський А. В., Смоличев П. І., Міллер М. О., Левицький І. Ф.; молодші — Грінченко В. А., Сап'ян М. Ф., Козар П. А., Кіранов Т. М., Тягтай О. К., Тесля Т. Т., Спаський І. Ю., Болтенко К. Г.; асистенти — Кістяківський Л. Є., Мартенс Г. Г., Авраменко Г. О., Фоті О. Г., Шаповал І. М., Неклюдова Т. О. та багато інших, в основному, студенти-історики Дніпропетровського педагогічного інституту; студенти-практиканти Київського художнього інституту, а також: фотографи — Федорович Е. О., Залізний М. Н., Сальников В. П.; кресляри — Соляник В. С., Євсевський І. Д., Макаревич М. Л., Ставнічук В. Крім того, брали участь в роботах експедиції: професор Федоровський О. С., Рудинський М. Я., Мощенко К. В., Паркоменко В. О., Ходак Я. І., Садовий Ю. П., геологи: академік Резніченко В. В., Алексієнко М., Лепікаш І. А., Підоплічко І. Г., етнографи: Білий В. В., Камінський В. А.
- ¹⁴ Ф. 6.— Од. зб. 103.— А 1, 1 зв; од. зб. 48, 49, 74.
- ¹⁵ Ф. 6.— Од. зб. 103.— А. 4, 4 зв.
- ¹⁶ *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья* (археологическая карта), К., 1984.— С. 101–103.
- ¹⁷ Ф. 6.— Од. зб. 47–53; *Смоличев П. І.* Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану в с. Кічкасі Запорізької округи у вересні–жовтні 1927 р. // Збірник Дніпропетр. краєвий іст.-археол. музей.— 1929.— Т. 1.— С. 161–234.
- ¹⁸ Ф. 6.— Од. зб. 110.— 1 арк.
- ¹⁹ Ф. 6.— Од. зб. 72, 73.— А. 6; ВУАК/ДН.— Од. зб. 146.— А. 7.
- ²⁰ Ф. 6.— Од. зб. 55–57, 73; ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 24, 25, 28, 32, 146. До складу експедиції, крім Д. І. Яворницького, цього року входили: С. С. Гамченко, П. І. Смоличев, А. В. Добровольський, Л. Є. Кістяківський, П. А. Козар, В. А. Грінченко, Ф. М. Сап'ян, І. М. Шаповал, Л. С. Пасько, Т. М. Кіранів, художники: В. С. Соляник, І. Д. Євсевський та фотограф Е. О. Федорович.
- ²¹ Ф. 6.— Од. зб. 58.
- ²² Ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 24.
- ²³ *Шарафутдинова И. Н.* Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы.— К.,— 1982.— С. 21–25.
- ²⁴ Ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 32; *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья* (археологическая карта).— К., 1984.— С. 103.
- ²⁵ Ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 24.— А. 20.
- ²⁶ Ф. 6.— Од. зб. 73.— А. 19; од. зб. 54, 83.
- ²⁷ Ф. 6.— Од. зб. 43.
- ²⁸ Ф. 6.— Од. зб. 41.
- ²⁹ Ф. 6.— Од. зб. ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 93.
- ³⁰ Ф. 6.— Од. зб. 63, 69, 72; ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 79 а.
- ³¹ Ф. 6.— Од. зб. 69. ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 79. А. 2.
- ³² Ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 79.
- ³³ Ф. 6.— Од. зб. 18.— 8 с.
- ³⁴ Ф. 6.— Од. зб. 17.— 2 с.

- ³⁵ Ф. 6.— Од. зб. 69, 71, 72.
- ³⁶ Ф. 6.— Од. зб. 72.— А. 4, 5.
- ³⁷ Ф. 6.— Од. зб. 75.
- ³⁸ Ф. ВУАК/ДН.— Од. зб. 146.— А. 12.
- ³⁹ Ф. 6.— Од. зб. 73.
- ⁴⁰ Там же.— А. 6.
- ⁴¹ Ф. 6.— Од. зб. 113.— А. 2.
- ⁴² ЦНБ АН УРСР. Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди (про роботу історико-археологічного музею) // Зоря.— 1933.— 27 серпня.
- ⁴³ Ф. 8.— Од. зб. 4.— А. 3, 4.
- ⁴⁴ Ф. 6.— Од. зб. 86.
- ⁴⁵ Ф. 6.— Од. зб. 78.
- ⁴⁶ Ф. 6.— Од. зб. 115.
- ⁴⁷ Ф. ВУАК-СІМК, № 462.— А. 3.
- ⁴⁸ Ф. 6.— Од. зб. 119. Довідка з архіву КДБ № 10/10 від 25/ІІ-1991 р.
- ⁴⁹ Смалічев П. И. Археологические работы в Дангаре в 1942 г. // ИООНАНТадж. ССР.— вып. 2.— 1952.— С. 93-107; Смалічев П. И. Погребения со скорченными костями в районе Сталинабада // Итадж. ФАНССР.— № 15.— 1949.— С. 75-88.
- ⁵⁰ Ф. 6.— Од. зб. 116, 122. Листи Б. А. Литвинського від IV/1955 та 25/ІІІ-1991.

Одержано 25.02.91